

ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ) У ВЕРЕСНІ–ГРУДНІ 1919 РОКУ

Сергій СТЕЦЕНКО
полковник запасу

Стеценко Сергій. *Визначення чисельності Революційної повстанської армії України (махновців) у вересні-грудні 1919 року.*

У статті на підставі аналізу широкого кола історіографічних та архівних джерел автор здійснив підрахунки чисельності Революційної повстанської армії України (махновці) у вересні-грудні 1919 року.

Ключові слова: *Нестор Махно, повстанська армія, Червона Армія, білогвардійські війська, чисельність війська, військовий облік.*

Стеценко Сергій. *Определение численности Революционной повстанческой армии Украины (махновцев) в сентябре-декабре 1919 года.*

В статье на основе анализа многочисленных историографических и архивных источников автор осуществил подсчет численности Революционной повстанческой армии Украины (махновцев) в сентябре-декабре 1919 года.

Ключевые слова: *Нестор Махно, повстанческая армия, Красная Армия, белогвардейские войска, численность войск, воинский учет.*

Stetsenko Serhij. *Determination of quantity of the Revolutionary insurgent army of Ukraine (makhnovtci) in September-December, 1919.*

In the article on the basis of analysis of wide circle of historiography and archived sources an author carried out the counts of quantity of the Revolutionary insurgent army of Ukraine in September-December, 1919.

Keywords: *Nestor Makhno, insurgent army, Red Army, whiteguard troops, quantity of army, military account.*

У вересні-грудні 1919 року повстанське військо під проводом Нестора Махна – Революційна повстанська армія України (махновці) (далі РПАУ(м)) досягло значних успіхів у боротьбі проти білогвардійських Збройних Сил Півдня Росії на чолі з А. Денікіним. Махновці завдали противнику низку відчутних поразок, утримували під контролем велику територію.

На сьогодні не існує єдиної думки стосовно чисельності РПАУ(м) восени 1919 року. Радянські джерела нараховують від 28 тис. [1, 282] до 40 тисяч осіб [2, 314], В. Білаш наводить дані до 110 тисяч без урахування партизанських загонів і допоміжних сил [3, 376], В. Волковинський називав цифру у 80 тисяч [4, 130]. За підрахунками О. Тимощука чисельність ядра РПАУ(м) становила 45–50 тис. осіб [5]. При цьому він бере до уваги дані щодо кількості махновців, які померли від тифу наприкінці 1919 року [3, 377] та щодо тих повстанців, які поповнили РСЧА у січні 1920 року [6].

Слушною є точка зору Я. Слащова і О. Тимощука, що в РПАУ(м) необхідно відрізнити її кадрове ядро та решту частин, які були сформовані у 1919 році. Кадрове ядро махновців Я. Слащов оцінював у 15 тисяч [7]. Він відносив до кадрового ядра, скоріше за все, ті частини РПАУ(м), які в боях проти підпорядкованих йому військ виявили високу боєздатність, витримку і наполегливість, а їхній командний склад – уміння управляти частинами за складних умов. Це війська двох махновських корпусів, які брали участь у боях проти корпусу Я. Слащова у листопаді-грудні 1919 року (1-й та 3-й корпуси РПАУ(м)). Ще два махновських «кадрових» корпуси діяли на інших ділянках фронту, з ними війська Я. Слащова не стикалися, відповідно він їх не урахував. О. Тимощук визначає чисельність кадрового ядра махновського війська у 45–50 тисяч осіб [5]. Ця чисельність виглядає завищеною, і не зрозуміло, які з'єднання і частини РПАУ(м) О. Тимощук відносить до ядра війська.

Така розбіжність пояснюється різними підходами до оцінювання чисельності РПАУ(м).

Але ж є спосіб визначити чисельність РПАУ(м) значно точніше. Для цього необхідно встановити структуру і склад війська. Знаючи структуру і склад війська, типову чисельність частин і підрозділів, можливо встановити і чисельність усього війська.

Метою цієї статті є встановлення чисельності РПАУ(м) за часу найбільшого піднесення махновського руху.

Формування повстанського війська відбувалося за вкрай складних умов. Із поверненням у свій корінний район восени 1919 року, повстанське військо взяло під контроль велику територію. Сільське населення звільненого району майже одностайно підтримувало махновців, у районі була достатня продовольча база і кінське поголів'я для забезпечення великого високорухомого війська. Захоплені військові трофеї дозволяли озброїти майже стотисячне військо. Керівництво повстанців на чолі з Нестором Махном та за його ініціативою намагались вжити ефективних заходів для збільшення війська, підвищення його боєздатності.

Більшість лідерів повстанців в Україні будували своє військо або загін на основі особистого авторитету, діяли авторитарно, пишалися владою. На відміну від таких ватажків, Нестор Махно намагався у будівництві війська спиратися не на особистий авторитет, а на налагоджену спільну роботу місцевого самоврядування і штабу армії.

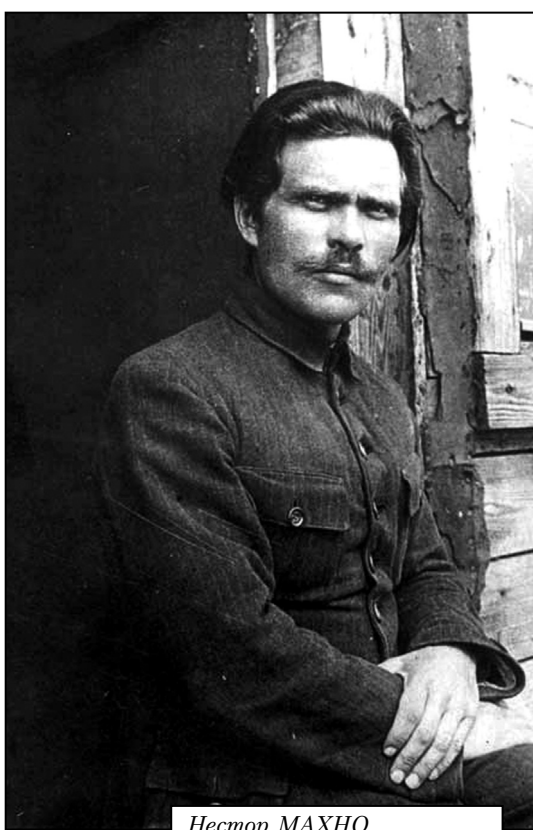
Звільнена область перебувала в оточенні білогвардійських військ. З північного заходу діяв корпус під командуванням Я. Слащова [7], зі сходу А. Денікін спрямував проти махновців усі резерви, які раніше планував для продовження наступу на Москву, а також ті, що формувалися [8, 466]. З протибільшовицького фронту А. Денікін зняв і спрямував проти махновців дві кавалерійські дивізії – Терську и Чеченську [8, 470], дві бригади донських козаків [9, 235],

чим суттєво ослабив фронт на Московському напрямку у вирішальний момент. Крім того, проти махновців були задіяні 3 окремих полки, 3 запасних батальйони, бронепотяги, інші частини [8, 470].

Продовольства і фуражу для коней у повстанців було достатньо, на складах РПАУ(м) запаси зерна і борошна становили 6-7 місячну норму [3, 378]. Незважаючи на відсутність зброярських промислових підприємств і сировини для виробництва зброї і боєприпасів, військо, завдяки захопленню трофеям, було в цілому забезпечене зброєю і боєприпасами. Але для найбільш розповсюдженої зброї (7,62 мм гвинтівки системи Мосіна і кулемети системи Максима) набоїв бракувало [10]. Вкрай важкою була епідеміологічна обстановка. Через епідемію тифу кадрове ядро війська вже до початку грудня 1919 року втратило до 11000 осіб [11]. У знову сформованих частинах епідемія була ще сильнішою. Воєнно-Револуційна Рада (ВРР) і командування РПАУ(м) вживало заходів для покращення санітарного стану особового складу, створили низку госпіталів і лікарень [12]. Був мобілізований увесь медичний персонал. Але через відсутність медикаментів зупинити епідемію було неможливо, втрати махновців від тифу були у кілька разів більшими, ніж у боях.

Ускладнювала формування повстанського війська і політична боротьба між лівими партіями, яка розгорнулася на звільнених махновцями територіях. Більшість лівих партій – меншовики, боротьбисти, есери – не тільки не сприяли махновцям в організації господарської діяльності й вирішенні соціальних проблем, а навіть агітували міське населення, робітників (через профспілки) проти допомоги повстанцям і встановлення махновцями дієвої сильної влади. Але вони все ж були не противниками, а опонентами махновців.

Найбільш сильним і підступним противником махновців на звільнених територіях були більшовики. Махновці визнавали

Нестор МАХНО

право будь-яких лівих партій діяти безперешкодно і легально, чим більшовики активно скористалися. Більшовицькі видання, які виходили легально, постійно критикували махновців і агітували населення проти них [13]. Відкрито діяли партійні організації більшовиків, навіть у військових частинах повстанців. Завдяки виборності командного складу частина більшовиків зберегла керівні посади у тих частинах, які перейшли на бік повстанців з Червоної армії. Представники більшовиків у Військово-революційній раді, у військах, в органах місцевого самоврядування намагалися усіма способами ліквідувати або розколоти махновський рух. Особливі зусилля вони прикладали для того, щоб підірвати особистий авторитет Н. Махна і командування РПАУ(м) в цілому [14]. Головним завданням, поставленим для місцевих більшовиків, було не допустити

перетворення махновщини у регулярне військо [15].

Разом з тим, більшовики розуміли, що одними легальними способами не спроможні підірвати махновський рух, який спирався на підтримку більшості селянства. Тому вони відразу почали готуватися для фізичного знищення лідерів махновців і захоплення влади у повстанській армії. Головним виконавцем замаху проти Н. Махна керівники КПБ(у) планували зробити командира 3 Кримського Стального полку РПАУ(м) більшовика Я. Полонського, але змова була своєчасно розкрита махновською контррозвідкою. Самого Я. Полонського та інших керівників замаху розстріляли без суду [3, 398–399].

Розстріл командирів-більшовиків без суду негативно вплинув на моральний дух частини війська. Дослідники на цей час не прийшли до згоди стосовно того, чи був насправді більшовицький замах, спрямований на знищення керівництва махновського війська. Докладно погляди різних сторін на цю подію проаналізовані у статті Ю. Федоровського [16], але питання, чи був насправді замах, залишалось відкритим. Виявлені автором статті документи, які зберігаються у ЦДАГОУ, переконливо свідчать, що такий

замах був. В інформації Катеринославського губкому більшовиків в ЦК КПБ(у) [15] та у доповіді в ЦК КПБ(у) делегата Катеринославського губкому ЦК КПБ(у) С. Лашина (Чорного) [17] прямо йдеться про підготовку саме збройного замаху, який мав на меті фізичне знищення Н. Махна та інших керівників РПАУ(м). Замахом керував Катеринославський губком КПБ(у), відповідальність за знищення Н. Махна покладалась на Я. Полонського та інших більшовиків, які служили в РПАУ(м). Для здійснення цього плану катеринославські більшовики просили ЦК КПБ(у) додатково прислати «кадры ответственных работников, чтобы они смогли на месте разрабатывать вопрос о безболезненном уничтожении верхушки ком. состава, самого Махно и его штаба» [13].

Всупереч несприятливим зовнішнім чинникам і зрадницькій політиці лівих партій у власному тилу, махновці почали роботу для перетворення напівпартизанських частин у регулярне військо.

Питання налагодження військової роботи на звільненій території було головним на обласному з'їзді представників від селян, робітників і повстанців, який був організований Військово-революційною радою і проведений в Олександрівську 28 жовтня – 2 листопада 1919 року.

Згідно з рішеннями з'їзду [18], формування підрозділів і частин здійснювалось за територіальним принципом (у населених пунктах, волостях і повітах) на умовах «добровільно-зрівняльної» мобілізації. Виборними були всі командні посади до командира полку, а також посади господарських і судових органів у полках.

Для проведення мобілізації, насамперед її

Махновці (1919–1920 рр.)

агітаційного забезпечення, з'їздом була створена спеціальна комісія при ВРР. При місцевих органах самоврядування створювались воєнні відділи, які безпосередньо організовували військовий облік, проведення мобілізації і формування частин та підрозділів.

Військовому обліку підлягало все населення чоловічої статі віком від 19 до 48 років включно, яке обліковувалось за 3 віковими категоріями: перша від 19 до 28 років, друга від 29 до 38 років, третя від 38 до 48 років.

Облік здійснювався за родами військ (піхота, кавалерія, артилерія, інженерні війська, спеціальні війська) і військовими спеціальностями.

Формування підрозділів і частин здійснювалось волосними і повітовими воєнними відділами за територіальним принципом. На збірному пункті під час формування відбувалися вибори командирів підрозділів, при формуванні полку також обирали господарську комісію (комітет) і полковий товариський суд.

Організаційно РПАУ(м) складалась із командування, штабу, корпусів, окремих бригад, частин і підрозділів, установ тилу, окремих загонів.

ВРР була політичним і контрольним органом, організувала пропагандистську, агітаційну, культурно-освітню роботу, а також діяльність комісії з питань взаємодій військової і цивільної адміністрації, здійснювала контроль за діями штабу РПАУ(м). При цьому ВРР не могла втручатись в оперативну діяльність війська та у діяльність контррозвідки. Часто ВРР брала на себе вирішення не лише військових питань, а й соціальних і економічних проблем звільненої області [19].

Командування військами здійснював особисто Н. Махно, у його апараті були помічники – довірені люди, яким він доручав найбільш важливі справи, загін особистої охорони («Чорна сотня»), який виконував також розвідувальні завдання. Особисто командувачу підпорядковувалась

контррозвідка. Контррозвідка мала центральний відділ при командуванні армії, відділи при корпусах, представників і секретних агентів у кожній військовій частині, у містах, на залізничних станціях, у великих селах.

Щоб визначити чисельність бойового ядра РПАУ(м), необхідно розглянути її структуру та чисельність основних формувань армії – корпусів. За структурою повстанські корпуси відрізнялись несуттєво. У відомостях про склад 1-го Донецького корпусу станом на 1 грудня 1919 року записано чисельність за списком 6895 осіб, наявного складу 6107 осіб [20, 263–268] (за перебільшеними даними В. Білаша, на які спиралась багато дослідників, більше 19000 бійців [3, 376]). На той час до складу корпусу входили два піхотних, два кавалерійських полки, артилерійський дивізіон, окремі підрозділи і загони. Чисельність піхотного полку мала становити від 1500 до 2000 чоловік, кавалерійського – від 150 до 300 чоловік [21]. У той самий час 2-й, 3-й [20, 251–253] і 4-й корпуси [22] мали у складі по 3 піхотних і по 2 кавалерійських полки.

Таким чином, штатна чисельність частин і підрозділів, що входили до складу корпусів РПАУ(м), могла становити від 24 до 32 тисяч осіб, а фактична чисельність з урахуванням санітарних втрат, які становили до 11 тисяч осіб [11] – 15–20 чоловік. Частини і підрозділи центрального підпорядкування мали чисельність до 2 тисяч осіб, таким чином у бойовому складі повстанського війська на момент найнапруженіших бойових дій було не більше 20–22 тисяч осіб. На відміну від РСЧА, повстанці не мали відчутної чисельної переваги над противником.

Значною була загальна чисельність організованого резерву, частин і з'єднань, що знову формувалися, окремих повстансько-партизанських загонів, які визнавали керівництво Н. Махна і підпорядковувались штабу РПАУ(м) або координували свої дії

з ним, місцевих загонів зелянської самооборони. Разом з тим, боєздатність такого війська була значно нижчою, ніж кадрового ядра. Командний склад таких частин і загонів мав нижчий рівень підготовки і практичний досвід, військові підрозділи не були достатньо згуртованими і злагодженими. Зазвичай, знову сформовані частини не брали безпосередньої участі у бойових діях, а їхній особовий склад спрямовувався на поповнення втрат частин кадрового ядра РПАУ(м).

У боях такі частини були менш стійкими і зазнавали більших втрат, часто відступали або розсіювались під ударами сильного противника. Ці сили фактично не вплинули на характер і хід збройної боротьби РПАУ(м) проти білогвардійців.

Знову сформовані підрозділи і частини потребували відповідної підготовки, потрібна вона була також тим бійцям, хто не мав досвіду військової служби. Для організації бойової підготовки військ у штабі армії було створене стройове управління, на яке покладалися розроблення програм бойової підготовки, організація первинної підготовки бійців, контроль за бойовою підготовкою у частинах. Для навчання особового складу, який не мав військової підготовки, були розроблені і впроваджені програми початкової підготовки бійців за родами військ [3, 382]. Програми підготовки були короткими: для піхотинця 50 навчальних годин, для кавалериста 70 навчальних годин, для артилериста і сапера 60 навчальних годин. Заняття переважно були практичними, у польових умовах – пересування в бою, дії у складі первинного підрозділу, стрільба, фортифікаційні роботи. Особлива увага приділялась підготовці кулеметників, яких готували окремо, оскільки навіть досвідчені бійці потребували засвоєння певних навичок для ефективної стрільби з тачанки. Для підвищення бойової майстерності та подальшої підготовки кулеметників були створені курси при 1-му кулеметному полку [20, 274].

Подальша підготовка у складі підрозділів здійснювалась під час тактичних польових навчань. Коли частина не брала безпосередньої участі у бойових діях, польові заняття мали проводитись щоденно протягом трьох годин [22].

Таким чином, у результаті наполегливої цілеспрямованої роботи командування і штабу РПАУ(м) повстанцям вдалося в короткі строки за вкрай несприятливих умов не тільки сформувати велике військо, а й сформувати на підконтрольній території воєнну організацію. Воєнна організація махновців створила необхідні умови для комплектування війська особовим складом, забезпечення повстанців матеріальними засобами. Військо було у достатній кількості забезпечене озброєнням і боєприпасами навіть за відсутності власного виробництва.

Разом з тим, не вдалося створити достатньо дієву систему медичного забезпечення, хоча цьому завжди приділялась першочергова увага командування РПАУ(м) і Воєнно-революційної ради [23]. Саме епідемія тифу стала головною причиною нездатності РПАУ(м) протистояти ворожим діям РСЧА у січні 1920 року. У грудні 1919 року втрати бойового ядра махновців від тифу перевищували бойові втрати у кілька разів. Ще більших санітарних втрат зазнали знову сформовані частини. За даними більшовиків, лише в лазаретах та у пристосованих приміщеннях Катеринослава було близько 12 тисяч хворих, без урахування поранених [24].

Аналіз архівних документів, які містять інформацію про структуру РПАУ(м), склад і чисельність її з'єднань і частин, дозволив уточнити чисельність бойового складу РПАУ(м). Встановлено, що вона була меншою, ніж рахували попередні дослідники. Фактично, у листопаді-грудні 1919 року махновці вели бойові дії проти білогвардійців, не маючи значної чисельної переваги.

ДЖЕРЕЛА

1. Гражданская война 1918 – 1921. / Под редакцией А. С. Бубнова. – М. – Л., 1930. – Т. 3.
2. История Гражданской войны в СССР. – Т.4. Решающие победы Красной Армии над объединёнными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). М.: ИПЛ, 1959 г.
3. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К.: РВИЦ “Проза”, 1993. – 592 с.
4. Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди й реальність. – К.: Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 256 с.
5. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симф. : Таврия, 1996. – 190 с.
6. Краткая история гражданской войны в СССР. – М.: Политиздат, 1979.
7. Слащев Я. А. Из опыта войны. Материалы по истории гражданской войны в России // Военный вестник. – 1922. – № 11–13.
8. А. И. Деникин. Поход на Москву / Гражданская война в России: разгром Деникина. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2003.
9. Шкуро А.Г. Гражданская война в России: записки белого партизана – М.: ООО “Издательство АСТ”; ООО “Транзиткнига”, 2004. – 540 с.
10. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 30. – Арк. 1.
11. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 4. – Арк. 2.
12. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 2. – Арк. 13, 27, 29.
13. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 19.
14. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 1 – 2.
15. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 8.
16. Федоровский Ю. Р. Справа Полонського (епізод з історії громадянської війни) // <http://www.makhno.ru/st/102.php>
17. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 19–20.
18. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 3. – Арк. 4–7.
19. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 2.
20. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.
21. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 18. – Арк. 3.
22. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 51. – Арк. 2.
23. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 2. – Арк. 9, 13, 27.
24. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 17.